

איפה את אסתר? – כתיבה ואי-כתיבה של נשים בעיתונות היהודית בערבית

גיא ברכה

בשנת 1923 צעיר משכיל יליד דמשק בשם אליהו ששון, שאל מעל דפי העיתון היהודי **אל-עאלם אל-אסראאילי** (העולם היהודי): "איפה את אסתר?"¹

ששון כיוון את דבריו לאסתר ספציפית שאנחנו לא יודעים עליה הרבה, מחוץ לזה שהיא שעשתה מעל דפי העיתון ניסיון, שלא צלח, לייסד אגודת נשים, ברוח אגודות נשים מוסלמיות ונוצריות שפעלו בלבנון בתקופה הזו.

אני אבקש כאן לבחון את שאלתו בהקשר רחב יותר, והוא שאלתם של הכותבים בעיתונות היהודית שיצאה בערבית ספרותית, מדוע כמעט ואין נשים כותבות. שאלה זו מתחדדת על רקע המודל שהציבה אסתר אחרת – הסופרת והעיתונאית אסתר אזהרי מויאל, שהפסיקה לכתוב ב-1913 ומאז אף אחת לא קמה למלא את מקומה.

העיתונות היהודית שיצאה בערבית ספרותית היתה כלי ביטוי של חוגי משכילים יהודים במזרח שראו את עצמם חלק מתנועת התחייה הערבית (אל-נהדה אל-ערביה), ופיתחו נהדה יהודית, שהיתה חלק מתנועת הנהדה והושפעה מרעיונות השכלה יהודיים מערביים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, פירוק האימפריה העות'מאנית וכינון מדינות הלאום המודרניות, תחת שלטון בריטניה וצרפת, נוסדו בסוריה, לבנון, ארץ ישראל, מצרים ועיראק, עיתונים יהודיים ציוניים בערבית ספרותית, ששילבו את הלאומיות היהודית עם זרמים לאומיים מקומיים, כגון לאומיות סורית, לאומיות פרעונית ופאן ערביות.

הדבר הבולט בכל העיתונים הללו, מלבד בעיתון **אל-מצבאח** שיצא בבגדאד,² היה מספרן האפסי של נשים כותבות.

לשם בחינת תופעה זו, אשתמש בעיתון **אל-עאלם אל-אסראאילי** כמקרה בוחן. העיתון נוסד בבירות כשבועון ב-1921 על ידי סלים אליהו מן. ב-1934 הוא הפסיק לצאת מסיבות כלכליות ובינואר 1938 הוא חידש את הופעתו כדו-שבועון בעריכתו של מואיז עג'מי. ב-1946 החליף העתון את שמו את שמו לאל-סלאם (השלום) ויומיים לפני הקמת מדינת ישראל הוא נסגר.

אסתר אזהרי-מויאל

¹ אל-עאלם אל-אסראאילי, 12 באפריל 1923, עמ' 4.

² בעיראק היה מספר גבוה יחסית של נשים שכתבו בעיתון. בהבדל בין עיראק לשאר האזורים אעסוק בהמשך. בחקר הני"ל עוסק במרחב של סוריה, לבנון, איי ומצרים.

אסתר אזהרי-מויאל (1873-1948) היתה פעילה פמיניסטית יהודיה שנולדה בבירות ופעלה בלבנון, מצרים וארץ ישראל.³ היא היתה חברה באגודת הנשים "באכורת סוריה" (ביכורי סוריה), ואף ייצגה אותה בקונגרס הנשים הבינלאומי שהתקיים במסגרת התערוכה העולמית של שיקגו ב-1893. לאחר שעזבה את לבנון, היא המשיכה להיות פעילה באגודות נשים בקהיר וביפו. יצירתה בערבית ספרותית הענפה כללה תרגומים של ספרות יפה ומחזות, כתיבת מאמרים וספרים. חלק מהיצירה שלה משתייכת לנהדה היהודית, כמו חיבור על ביוגרפיה של אמיל זולא ומאמרים ציוניים.⁴ חלק גדול יותר שייך לנהדה אחרת שצמחה כחלק מהנהדה והיא אל-נהדה אל-נסאאיה (תחיית הנשים). היא הוציאה במצרים עתון נשים בשם אל-עאאלה (המשפחה), וכתבה גם בעיתונים פמיניסטים וגם בעיתונים כלליים על מעמד האישה.

ב-1913 נפטר בן זוגה שמעון מויאל, רופא ויוצר פורה בפני עצמו, ואסתר מוכת היגון עזבה את א"י ועברה למרסיי. שם היא הפסיקה לכתוב והתמסרה לסיוע לבנותיה לעשות קריירה. בשנות הארבעים היא שבה לא"י והתיישבה ביפו והחלה לכתוב מחדש לעתון אל-עאלם אל-אסראאילי.

פעילותה הענפה היתה יוצאת דופן בין הנשים היהודיות במזרח, ובסוריה ולבנון בפרט. אין עוד אישה מקהילות סוריה ולבנון שהפעילות שלה אפילו התקרבה להיות כמו שלה. לא בכתיבה ולא בפעילות הפמיניסטית. על כן גם סלים אליהו מן וגם משכילים אחרים העלו מעל דפי אל-עאלם אל-אסראאילי את השאלה, בנוסחים שונים, איפה את אסתר? – איפה יש עוד "אסתריות" יהודיות שתקחנה חלק בנהדה היהודית.

החשיבות של השתפות הנשים בכתיבה בעתון

לאחר מלחמת העולם הראשונה, פירוק האימפריה העות'מאנית וכינון מדינות הלאום, נכנס המזרח התיכון לשלב של מאבק לאומי לעצמאות. בשלב זה הפכה הנהדה של הנשים להיות דבר נוכח בשיח הלאומי האינטלקטואלי. מילותיו של קאסם אמין כי לא ניתן להשיג עצמאות כאשר מחצית מהאוכלוסיה – הנשים – מודרות אל מחוץ למאבק הזה, חלחלה לתודעה.⁵

עורכי העיתונים באזור, שראו את עצמם באותה תקופה כמובילי השכלה וכמגבשי תודעה לאומית, הקדישו לכך לא מעט מקום בעתוניהם, ובחלק מהעיתונים היו מדורים ייחודיים שסיקרו סוגיות כמו המאבק על זכות הצבעה לנשים וכדומה.

³ על אסתר אזהרי-מויאל, ראו Lital Levy, "Partitioned Pasts: Arab Jewish Intellectuals and the Case of Esther Azhari Moyal (1873-1948)", D. Hamzah (ed.), *The making of the Arab intellectual (1880-1960): Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood*, London 2013, pp. 128-163.

⁴ אסתר מויאל, *חייאת אמיל זולא* (חיי אמיל זולא), מצר 1903.

⁵ אפרתי, נוגה, "אל-נהדה אל נסאאיה": הופעת תנועות נשים במזרח התיכון וביטוייה בעיראק", בתוך: הנ"ל ורות רוז (עורכות), *נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים*, ירושלים תשס"ט, עמ' 27-52.

הדבר הפך להיות חלק בלתי נפרד מהסוגיות בהן עסק עיתון בתקופה זו. סלים אליהו מן שהתיימר להוביל את הנהצה היהודית בסוריה ולבנון, הקדיש מקום בעיתון. אחד הכותבים הקבועים ב**אל-עאלם אל-אסראאילי**, היה עתונאי לא יהודי מפורסם בלבנון, בשם ג'רג'י נקולא באז, שנודע בכתיבתו הפמיניסטית ובפעילותו למען זכויות הנשים, וזכה לכינוי "נציר אלמראה" (מגן האישה).⁶

נוסף על כך, סלים אליהו מן, בדומה למשכילים אחרים במרחב, ראה בנשים את מקום הגידול הראשון של הדור הבא. על מנת שהדור הבא יהיה משכיל, מעורב, ובעל תודעה לאומית, על האמהות להיות משכילות, מעורבות ובעלות תודעה לאומית. על כן, פעילות אינטלקטואלית הפכה להיות אחת מהחובות של הנשים. אסתר אזהרי מויאל הפכה להיות המודל כיצד צריכה האישה האידיאלית להיות. סלים אליהו מן, ג'רג'י נקולא באז ואחרים האיצו בנשים להיות "אסתר" ולכתוב בעתון וחזרו ושאלו מדוע אין בנמצא "אסתריות" כאלו.

הכתיבה והקריאה של נשים בעיתונות היהודית בערבית

ישנן מספר עדויות שנשים קראו ב**אל-עאלם אל-אסראאילי**. בשנת 1925 נוסדה בבירות אגודה "ג'מעית אל-סידאת אל-אסראאיליאת" (התאחדות הנשים היהודיות). מזכירת הארגון, רנה צפדיה-סתהון, נהגה לפרסם, ללא חתימת שמה, את ההודעות של האגודה מעל דפי העיתון. מכך ניתן ללמוד שלפחות חברות האגודה נהגו לקרוא בעיתון. גם הנשים האחרות שכתבו ל**אל-עאלם אל-אסראאילי** עשו זאת בדרך כלל בתגובה לדברים שהם קראו בעיתון. כך, הניסיון של אותה אסתר אלמונית לייסד אגודה ב-1923, בא לאחר שהיא קראה ב**אל-עאלם אל-אסראאילי** כתבה על אגודת נשים באנגליה, וקיבלה ממנה השראה. קשה להסיק על היקף הקריאה מכך, אך ניתן להסיק שהיה חוג של קוראות בקהילות. לא מן הנמנע שמדובר באלו שבני זוגן היו מנויים על העיתון וכך הוא הגיע אליהן.

מספר הנשים שכתבו ב**אל-עאלם אל-אסראאילי** בכל התקופה הארוכה של צאתו, משנת 1921 ועד 1948, עמד על חמש בלבד. הוא כלל את אסתר האלמונית, אסתר אזהרי מויאל ורנה צפדיה-סתהון שהוזכרו לעיל, ומלבדן היו עוד שתי צעירות מדמשק. האחת שחתמה בכינוי "שמחה פ" פרסמה כתבה אחת ב-1932 שעסקה ציונות בדמשק. השנייה, רוזין מסלתון, היתה תלמידה במיסיון האירי בדמשק כתבה שתי כתבות.

"בית חולים לחולי המשפחה"

Joseph T. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative years and beyond*, Albany, N.Y. 1995, pp. 6 24-25

נוסף על כותבות אלו ישנן כותבות נוספות שכתבו במסגרת המדור "בית חולים לחוליי המשפחה". מדור זה מחדד את השאלות בדבר אי הכתיבה של נשים.

את המדור פתח ב-1938 העורך של אלעלם אלסראאילי דאז, מואיז עג'מי, שקרא לנשים וגברים לכתוב מה מטריד אותם בחיי הנישואין על מנת לטפל בעיות ב"בית החולים" הזה. המדור נמשך חודשיים בלבד והתפרש על ששה גיליונות, מתוכם שניים הוקדשו לתשובות העורך.

סך הכל התפרסמו במסגרת המדור מכתבים משלושה גברים וחמש נשים. כלומר בפרק הזמן של חודשיים כתבו לעיתון אותו מספר של נשים שכתב לעיתון מ-1921 ועד 1948 מחוץ למדור. מעבר לכך, המדור נפסק בפתאומיות מסיבה שאינה ברורה. על פי דברי העורך היו עוד מכתבים שלא הספיקו להתפרסם בעתון. העורך גם מסר שההיענות של הנשים היתה גדולה בהרבה מזו משל גברים. על כן ניתן להניח במידה רבה של סבירות שהיו נשים נוספות שכתבו למדור ומכתביהם לא הספיקו להתפרסם.

הבעיות שהעלו הכותבות הן מגוונות וקשורות לחיי היום-יום. מ"א מדמשק התלוננה שבן זוגה מאפשר לאמא שלו להתערב מדי בחייהם, א"ב מבירות התלוננה על כך שבן זוגה כמעט ואינו נמצא בבית.⁷ במקרה אחד התלונן י"ע מחלב גבר שבת זוגו מקבלת את פניו בפנים חמוצות כשהוא חוזר מהעבודה. בתגובה היא שלחה לעיתון את גרסתה.⁸ במכתבים אלו עולה תודעה של ערך עצמי של הכותבות ודרישה להתייחסות מכבדת מצד בני זוגן. "אינני בורה שניתן לבוז לי" התריסה ס"א מחלב כנגד התעלמותו של בן זוגה ממנה.⁹

רוב הנשים פתחו את מכתבן בהבעת שמחה ותודה לעיתון על הבמה שניתנה להן להביע את עצמן. דבר זה מעלה תהיה: הרי הבמה הזו היתה קיימת עוד הרבה קודם לכן. מדוע הן לא ניצלו אותה.

ברצוני להציע בזיהרות, כי בפער שבין היקף הכתיבה של נשים למדור הזה לבין זה שנעשה בעיתון מחוץ למדור, טמונה הסיבה למיעוט הכתיבה של נשים. להלן אציב מספר השערות לקיום הפער, שאף אחת מהן לבדה אינה מספקת, וחלקן אף מעלות תהיות נוספות

סיבה אחת היא שבבתי הספר לבנות בלבאנט הקצו רק מעט שעות ללימוד ערבית ספרותית, בהשוואה לשעות לימוד צרפתית ובהשוואה לשעות לימוד הערבית שניתנו לבנים. הידע בערבית של בוגרות בתי הספר הספיקה להן לקריאה בעיתונות בערבית, אך הצורך להתנסח בערבית על מנת לפרסם בעיתון היווה מחסום עבור רובן.

⁷ אל-עאלם אל-אסראאילי, 20 במאי 1938, עמ' 16-17; 8 ביולי 1938, עמ' 13.

⁸ שם, 21 ביוני 1938, עמ' 13; 25 ביולי 1938, עמ' 21-22.

⁹ שם, 20 במאי 1938, עמ' 17-18.

בעיראק, לשם השוואה, בה עברו היהודים ערביזציה תרבותית, תחת שלטונו של המלך פִּיצֶל, כתבו יותר נשים יהודיות בעיתונים בערבית. במצרים לעומת זאת, ניתן למצוא נשים כותבות בעיתונים היהודיים בצרפתית, בהן מתילדה מוצירי, שאף ערכה את המהדורה הצרפתית של העיתון *Israël* לאחר מותו של בן זוגה מייסד העיתון.¹⁰ במדור "בית החולים לחולי המשפחה", חרג העורך ממנהגו והסכים לקבל גם מכתבים שכתובים בצרפתית אותם הוא תרגם לערבית.¹¹

סיבה זו מעלה שאלות נוספות: כותבות כגון אסתר ב-1923 ורוזין מסלתון הפגינו יכולת התנסחות טובה בערבית.. רוזין היתה תלמידה אחת מתוך תלמידות יהודיות רבות במיסיון האירי. האם לא היתה בכל שנות העיתון אף תלמידה נוספת שלא יכולה היתה לכתוב בערבית? שאלה אחרת היא, מדוע הכותבות כתבו מספר נמוך כל כך של כתבות? מדוע אותה אסתר מ-1923 לא המשיכה לכתוב לעתון לאחר כשלונה בייסוד האגודה?

סיבה נוספת אפשרית, היא החשש של נשים להיחשף.¹² כאשר יזם מואיז עג'מי את המדור, הוא פנה במפורש לנשים והבטיח להן במפורש שהן יכולות לשלוח אליו מכתבים ללא חשש ושמן יהיה שמור במערכת.

יש לציין עם זאת, כי בתקופה זו, מרבית הכותבים הגברים בעתונים, הן היהודים והן הלא יהודים, נהגו שא להיחשף בשמם אלא לחתון בפסבדונים או ראשי תבות. לא פעם ציין העורך כי שם הכותב שמור במערכת.

סיבה שלישית אפשרית, היא שהנשים לא ראו בעתון במה נוחה עבורן או הפועלת למענן. הנושאים שנדונו בעיתון, כולל הנושאים הנוגעים לנהדה הנשית, הותוו בידי גברים על פי האינטרסים או תפיסות עולם של גברים. לעומת זאת, המדור "בית חולים לחולי המשפחה" שעסק, באופן חריג, בבעיות היום-יום, היא להיענות גדולה יותר של נשים.

יש לציין, כי רוב הכתבות שעסקו בנהדה של הנשים באל-עאלם אל-אסראאילי, נכתבו בידי כותבים גברים. כתבותיה של אסתר אזהרי מויאל בעיתון לא עסקו כלל בנושא זה, אלא בעיקר במאבק היהודי ערבי. רוזין מסלתון היתה הכותבת היחידה שכתבה על בעיות הנשים היהודיות מנקודת מבט נשית ולא כחלק מן המבט של האליטה האינטלקטואלית הגברית.

נכון לכתיבת שורות אלו, סימן השאלה נותר בעינו, האם אלו אכן הסיבות, או שישנה סיבה אחרת מדוע מאז אסתר אזהרי מויאל, לא קמה "אסתר" נוספת בקהילות המזרח.

¹⁰ על הערביזציה בעיראק, ראו ראובן שניר, *ערביות, יהדות, ציונות – מאבק זהויות ביצירתם של יהודי עיראק*, ירושלים תשס"ה. על העיתון *Israël*, ראו הגר הלל, "ישראל" בקהיר: עיתון ציוני במצרים הלאומית, 1920-1939, תל-אביב תשס"ה.

¹¹ ראו אל-עאלם אל-אסראאילי, 20 במאי 1938, עמ' 16.

¹² ראו בעניין זה, B. Baron, *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society, and the Press*, New Haven 1992), p.42.